

ΕΚΤΑΚΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 9ΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2001

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΟΝΟΜΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟ
ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΥ ΜΑΝΕΣΗ

ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΕΔΡΟ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ κ. ΝΙΚΟΛΑΟ ΚΟΝΟΜΗ

Ο Ἀριστόβουλος Μάνεσης γεννήθηκε τὸ 1921 στὸ Ἀργοστόλι τῆς Κεφαλονίδος ἀπὸ γονεῖς Μεσολογγίτες. Ἀποφοίτησε μὲ ἄριστα ἀπὸ τὴ Νομικὴ Σχολὴ Θεσσαλονίκης, συνέχισε τὶς μεταπτυχιακὲς του σπουδὲς στὰ Πανεπιστήμια Παρισίων καὶ Χαϊδελβέργης καὶ ἀνεκηρύχθη μὲ ἄριστα διδάκτωρ Νομικῆς ἀπὸ τὴ Σχολὴ Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Τὴν ἀκαδημαϊκὴ του σταδιοδρομία στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης διέκοψε ἡ Δικτατορία, ἣ ὁποία τὸν ἐξόρισε στὸ Λιδωρίκι. Τὸ 1970 οἱ περιστάσεις τὸν ἀναγκάζουν νὰ ἀναλάβει διδασκαλία στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ἀμιένης.

Μετὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς Δημοκρατίας ἐπανέρχεται στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Θεσσαλονίκης ἐκλεγόμενος Κοσμήτωρ τῆς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τὸ 1974. Ἐπίτιμος Διδάκτωρ τῶν Πανεπιστημίων Ἀμιένης καὶ Θράκης (1980).

Τὸ 1980 μετακλήθηκε ἀπὸ τὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τῆς ὁποίας χρημάτισε Κοσμήτωρ τὸ 1984. Ὑπῆρξε Πρόεδρος τῆς Ἑνώσεως Ἑλλήνων Συνταγματολόγων ἀπὸ 1983-1988.

Ὁμότιμος Καθηγητὴς τῶν Πανεπιστημίων Θεσσαλονίκης (1981) καὶ Ἀθηνῶν (1988). Πρόεδρος τοῦ Ἐπιστημονικοῦ Συμβουλίου τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, ἐκλέγεται Ἀκαδημαϊκὸς τὸ ἔτος 1992 καὶ ἀπὸ τοῦ 1998 ὡς Γραμματεὺς ἐπὶ τῶν Πρακτικῶν συμμετέχει στὸ Προεδρεῖο τῆς Ἀκαδημίας.

Ὅπως ὅλοι οἱ κορυφαῖοι θεωρητικοί, ὁ Ἀριστόβουλος Μάνεσης ἔθεσε ἀνεξίτηλη τὴ σφραγίδα τῆς πνευματικῆς του προσφορᾶς τόσο στὴν ἐπιστήμη, τὴν ὁποία διακόνησε ἐπὶ πέντε περίπου δεκαετίες, ὅσο καὶ ὡς δάσκαλος σὲ αὐτοὺς ποὺ τὴν ὑπερετοῦν σήμερα. Τὸ συγγραφικὸ καὶ ἐρευνητικὸ του ἔργο, ἐκτεινόμενο σὲ ὅλους τοὺς χώρους τῆς συνταγματικῆς θεωρίας, ἀποτελεῖ σημεῖο καθημερινῆς ἀναφορᾶς ἀλλὰ καὶ διδαχῆς γιὰ ὅλους, ἡ δὲ διαύγεια, σαφήνεια καὶ πυκνότητα τοῦ λόγου του παρεῖχε διαρκὲς ἐρέθισμα πρὸς μίμηση. Προσανατολισμένος στὴ θετικὴ προσέγγιση τοῦ δικαιοῦ φαινομένου, τὴν ὁποία οὐδέποτε ἐγκατέλειψε, παρέμεινε πάντα ἀνοικτὸς καὶ στὶς ἰδέες καὶ στὰ μηνύματα τῶν καιρῶν ἀλλὰ καὶ ἔντονα ἐπικριτικὸς τῶν κάθε εἰδους ἀγκυλώσεων τοῦ νομικοῦ στοχασμοῦ.

Νομικὸς μὲ εὐρύτατη πνευματικὴ καλλιέργεια, ἔξοχος γνώστης τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, τῆς γενικῆς θεωρίας καὶ φιλοσοφίας τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης, ὀξύτατος παρατηρητὴς τοῦ πολιτειακοῦ «εἶναι» καὶ τοῦ πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ «γίγνεσθαι», ὁ Ἀριστόβουλος Μάνεσης εἶχε ὡς ἐπίκεντρο τοῦ ἔργου του τὸ πρόβλημα τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας στὴ δημοκρατικὴ πολιτεία, τόσο στὸ ἔργο του ὅσο καὶ στὴ ζωὴ του.

Μὲ τὴ γραφὴ ἀλλὰ καὶ τὴν πράξιν του ἔδωσε σὲ ὅλους μας ἓνα μέγιστο μάθημα ἡθους, θάρρους, ἀξιοπρέπειας καὶ τόνισε τὴν ἀξία τοῦ ἰδανικοῦ τῆς ἐλευθερίας.

Γιὰ τὸν ἀείμνηστο Ἀριστόβουλο Μάνεση καὶ τὸ ἔργο του θὰ μιλήσουν ὁ Πρόεδρος καθηγητῆς κ. Γ. Μητσόπουλος καὶ ὁ συνάδελφος καθηγητῆς κ. Ἑμμ. Ρούκουνας. Παρακαλῶ τὸν Πρόεδρο κ. Μητσόπουλο νὰ λάβει τὸ λόγο.

Η ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΚΑΙ Ο ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΣ ΜΑΝΕΣΗΣ — ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

Αυτό επέλεξα ως θέμα τῆς σύντομης ὁμιλίας μου. Γιατὶ τὸ ἐκτεταμένο καὶ διεισδυτικὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο τοῦ ἀειμνήστου συναδέλφου ἔχει παρουσιασθῇ ποικιλόμορφα, ὥστε θ' ἀποτελοῦσε — στὴν πένθιμη αὐτὴ στιγμή — ἀτελῆ προσπάθεια ἐκθέσεως καὶ τῶν βασικῶν ἀκόμα κατευθύνσεων αὐτοῦ. Εἰκόνα ἄλλωστε τῆς ἐπιστημονικῆς του συμβολῆς ἀποτελοῦν οἱ σημαντικὲς μελέτες ποὺ περιλαμβάνονται στὸ τετράτομο «Χαρμόσυνο» ἀφιέρωμα τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἀπότοκο τοῦ συγκινητικοῦ ἐκείνου Συμποσίου ποὺ ὀργανώθηκε στὴ Θεσσαλονίκη στίς 18-19 Μαΐου 1991 πρὸς τιμὴν του, καὶ μὲ εὐστοχα ἐπιλεγμένο θέμα: «Κράτος - Σύνταγμα - Δημοκρατία», βασικὲς δηλαδὴ ἔννοιες ποὺ εἶχε βαθύτατα ἐπεξεργασθῇ καὶ ἀναλύσει ὁ τιμώμενος.

Δὲν εἶχα τὴν χαρὰ νὰ συνδέομαι φιλικὰ μαζί του, ὅπως μὲ ἄλλους συναδέλφους τοῦ Α.Π.Θ. Ἀλλὰ σ' αὐτὸ τὸν χῶρο δημιουργήθηκε ἓνας ἐπιστημονικὸς καὶ φιλικὸς θὰ ἔλεγα δεσμός.

Αὐστηρὴ ἀλλὰ καὶ ἄβρῃ φυσιογνωμία. Ἐπιμελημένη πάντοτε ἐμφάνιση, μὲ ἰδιαίτερα προσεγμένη ἐνδυμασία σὲ ἀντίθεση χρωμάτων σύγχρονου ρυθμοῦ, καὶ ἀντίστοιχη βαθύχρωμη περιβολή, στίς ἐπίσημες τῆς Ἀκαδημίας συνεδρίες, δημιουργοῦσαν μιὰ ἐπιβλητικὴ καὶ εὐχάριστη εἰκόνα τῆς προσωπικότητάς του. Αὐτὴ τὴν εἰκόνα κατ' ὀρθωσεν νὰ διατηρήσῃ καὶ κατὰ τὴν τελευταία φάση τῆς ἐδῶ παρουσίας του, καλύπτοντας μὲ μιὰ ἀπέραντη δύναμη ψυχῆς τὸ δράμα τῆς κλονισμένης υγείας του.

Στὴν τρίτῃ Τάξῃ ἡ συμμετοχὴ του ἦταν πάντοτε πολὺτιμη. Οἱ εἰσηγήσεις του, εἴτε γιὰ τίς πραγματεῖες πρὸς βράβευση, εἴτε γιὰ τὴν βράβευση ἄλλων ἀθλοθετημάτων, ἦταν ἐμπεριστατωμένες μὲ αὐστηρὰ ἀντικειμενικὰ κριτήρια. Καὶ ἡ συμμετοχὴ του ἐπίσης στὴν Νομικὴ Ἐπιτροπὴ — ποὺ γνωμοδοτεῖ γιὰ βασικὰ θέματα ποὺ παραπέμπονται σ' αὐτὴ ἀπὸ τὴν Σύγκλητο — ἦταν ἐπίσης σημαντικὴ, μὲ τὴν νομικὴ πληρότητα τῶν εἰσηγήσεών του, ἀπόρροια κι' αὐτὴ τῆς ἐρμηνευτικῆς του ικανότητος κατὰ τὴν δυσχερῆ φάση τῆς ὑπαγωγῆς τῶν πραγματικῶν περιστατικῶν στὸν προσήκοντα κανόνα δικαίου. Ἐντυπωσιακὸς ἐπίσης ἦταν καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἐκτελοῦσε τὸ ἔργο του ὑπὸ τὴν ιδιότητά του ὡς Γραμματέως ἐπὶ τῶν Πρακτικῶν, ποὺ εἶχε ἐκλεγεί σ' αὐτὴ τὴν θέση ἀπὸ τὴν Ὀλομέλεια μὲ πενταετῆ θητεία. Κατ' ὀρ-

θωνε νὰ συγκρατῇ ὅλα τὰ βασικὰ σημεῖα τῶν «κατὰ τὰς συνεδρίας πεπραγμένων», ὥστε, κατὰ τὴν ἐπικύρωση ἀπὸ τὴν Ὀλομελεία, νὰ γίνωνται ἐλάχιστες παρατηρήσεις πρὸς συμπλήρωση αὐτῶν.

Ἡ παρουσία του στὴν Ἀκαδημία ἦταν συχνὴ καὶ πρὸ τῆς ἐκλογῆς του ὡς μέλους αὐτῆς, σὲ ὁμιλίες κυρίως ποὺ ἄγγιζαν τὸν ἐπιστημονικὸ του χῶρο. Ἦταν Φεβρουάριος τοῦ 1988 ὅταν κατὰ τὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ μου ὡς τακτικοῦ μέλους διαπραγματεύθηκα τὸ θέμα: «Ἱστορικὴ καὶ δικανικὴ γνῶσις». Σὲ μιὰ δὲ φάση τῆς ὁμιλίας μου ἀνέφερα: Ἡ ἐγκαινιασθεῖσα ἐξ ἄλλου μετὰ τὴν ἰσχὺν τοῦ Συντάγματος τακτικὴ, τῆς ἐκδόσεως δηλαδὴ κανονιστικῶν ὑπουργικῶν ἀποφάσεων αἱ ὁποῖαι, λόγῳ ἐλλείψεως νομοθετικῆς ἐξουσιοδοτήσεως, κυροῦνται ἐκ τῶν ὑστέρων σωρηδὸν διὰ νόμον, ἀποτελεῖ, κατ' ἐπιτυχῇ ἔκφρασιν, μεθόδευσιν «λαθραῖου σφετερισμοῦ νομοθετικῆς ἐξουσίας». Ἀλλ' ἡ καυστικὴ αὐτὴ ἔκφραση ἦταν τοῦ Ἀριστόβουλου Μάνεση, ποὺ εὐρίσκετο στὴν Αἴθουσα αὐτὴ καὶ τότε. Εἶχε προσέξει τὴν ἐπισήμανση, καὶ κατὰ τὴν τυπικὴ συγχαρητήρια χειραψία μὲ εὐχαρίστησε γιατί ἐπεκαλέσθηκα τὴν ἀποψή του. Καὶ ἡ ἀπάντησή μου ἦταν: Θὰ μοῦ δοθῇ εὐκαιρία νὰ ἐπικαλεσθῶ καὶ ἄλλες ἀνάλογες ὁρθὲς ἐπικρίσεις ποὺ ἀπαντοῦν στὶς ὥραϊες μελέτες σας.

Ἡ δεύτερη ἀνάμνηση συνδέεται μὲ τὴν ὁμιλία μου ὡς Προέδρου ποὺ ἀφοροῦσε «Θέματα ἀνεξαρτησίας τῆς Δικαιοσύνης». Εἶχα καὶ τότε ἐπισημάνει τὴν εὐστοχὴ παρατήρηση τοῦ Μάνεση, ὅτι Ἡ θέσπιση ἢ καὶ ἡ διατήρηση προϋπάρχοντος Συντάγματος δὲν ἰσοδυναμεῖ μὲ πραγματικὴ ἐφαρμογὴ καὶ τήρησή του· δὲν σημαίνει δηλαδὴ καθ' ἑαυτήν, ὀριοθέτηση ἔμπρακτη καὶ ἀποτελεσματικὴ τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, οὔτε ἀποκλείει τὴν αὐταρχικὴ ἢ καταχρηστικὴ ἄσκησή της. Καὶ ἦταν ἡ ἐπισήμανση ἐνδεδειγμένη· γιατί μὲ ἀνάλογη ἐπικριτικὴ σκέψη ἀντιμετώπισα κι' ἐγὼ ἀνεπίτρεπτες ἐπεμβάσεις τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας στὴν πολύτιμὴ ἀνεξαρτησία τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας. Ἀλλ' ὡς πρὸς τὴν συνταγματικὴ προστασία καὶ τῶν ἐνοχικῶν δικαιωμάτων — ποὺ εἶχα ὑποστηρίξει μὲ σχετικὲς μελέτες μου καὶ εἶχε γίνει ἀποδεκτὴ ἡ ἀποψη αὐτὴ μὲ τὴν σημαντικὴ ὑπ' ἀριθ. 40/1998 ἀπόφαση τῆς Ὀλομελείας τοῦ Ἀρείου Πάγου — ἡ θέση τοῦ ἀειμνήστου συναδέλφου ἦταν ἀντίθετη, γιατί ἀπέρρεε ἀπ' τὴν σταθερὴ προσήλωσή του στὴν θετικὴ περὶ τοῦ δικαίου θεωρία, καὶ κατ' ἄλλη ἔκφραση, στὸν νομικὸ θετικισμό. Εἶχε βέβαια προσέξει καὶ τὴν συμφωνία μας στὸ πρῶτο θέμα, καὶ τὴν διαφωνία μας στὸ δεύτερο. Κι' ἔτσι σὲ μιὰ μεταγενέστερη συζήτηση ποὺ εἶχα μαζί του, ἀποδέχθηκε τὴν ἐρμηνευτικὴ βαρύτητα τῆς ἀποφάσεως τῆς Ὀλομελείας τοῦ Ἀρείου Πάγου, καὶ μὲ τὴν ἀντικειμενικὴ πάντοτε σκέψη του ἐξέφρασε τὸν προβληματισμὸ του καὶ τὴν ἀνάγκη τῆς ἐκ νέου ἐρμηνευτικῆς θεωρήσεως τοῦ προβλήματος.

Καὶ ἡ τρίτη ἀνάμνηση συνδέεται μὲ τὴν σύντομη ὁμιλία μου κατὰ τὴν ἀποχώρησίν μου ἀπὸ τὴν Προεδρίαν τῆς Ἀκαδημίας. Ἀπευθυνόμενος τότε πρὸς τὸν ἀναλαμβάνοντα Πρόεδρο περιέλαβα καὶ τὶς ἀκόλουθες σκέψεις: «Θὰ προεδρεύσετε, εἶπα, κύριε Συνάδελφε κατὰ τὸ τελευταῖο ἔτος τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα. Τοῦ αἰώνα τῶν φοβερῶν ἀντιθέσεων μὲ χαρακτηριστικὴ ἐπισήμανση: τῶν δύο παγκόσμιων πολέμων, μὲ τὶς συνταρακτικὰς εἰκόνες τοῦ ὁλοκαυτώματος, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀτομοβόμβας στὴν Χιροσίμα καὶ στὸ Ναγκασάκι· τῆς εἰρήνης καὶ τοῦ ψυχροῦ πολέμου· τῆς βίας καὶ τῆς ἐλευθερίας· τοῦ πλούτου καὶ τῆς πείνας· τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀπιστίας· τῆς ἀλήθειας καὶ τοῦ ψεύδους· τῶν ἐπιστημονικῶν ἀνακαλύψεων καὶ τῆς ἐπαναστατημένης πλέον φύσης· τῆς διεθνoῦς προστασίας τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἐκδηλης παράβασης αὐτῶν ἀπὸ ὑποτιθέμενα πολιτισμένα κράτη· τῶν δημοκρατικῶν συνταγμάτων καὶ τῶν ἐγγενῶν ἀντιδημοκρατικῶν τάσεων διαστροφῆς συνταγματικῶν θεσμῶν· τῆς λεγόμενης παγκοσμιοποιήσεως καὶ τοῦ κινδύνου καταλύσεως τῆς ἱστορίας· τῆς ἰσχύος τῶν κανόνων τοῦ διεθνoῦς δικαίου καὶ τῆς ἐμφανoῦς καταλύσεώς των μὲ τὸ πρόσφατο στὸ Κοσσυφοπέδιο πλῆγμα τοῦ ἐθνοπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἀυτὲς ἦταν μερικὲς χαρακτηριστικὲς ἀντιθέσεις ποὺ ἐπεσήμανα τότε, χωρὶς, νὰ παραλείψω καὶ ἄλλες, ἰδιαίτερα πικρὲς γιὰ τὴν πατρίδα μας. Ἦταν ἡ ἐπόμενη μέρα ποὺ μοῦ τηλεφώνησε ὁ Ἀριστόβουλος Μάνεσης. Θὰ ἤθελα, μοῦ εἶπε, νὰ σὰς ἐκφράσω —μετὰ τὰ τυπικὰ χθεσινὰ συγχαρητήρια— τὴν ἰδιαίτερη συγκίνησή μου γιὰ τὸ περριεχόμενο τῆς ὁμιλίας σας, ποὺ μὲ λίγες ἀλλὰ σημαντικὲς φράσεις κατορθώσατε νὰ ἐπισημάνετε τὰ κύρια σημεῖα τῆς τραγικῆς ἱστορίας τοῦ αἰώνα ποὺ ζήσαμε. Καὶ πρόσθεσε. Πρόσεξα καὶ τὴν τελικὴ σας φράση, ὅτι ἄρχισαν νὰ διακρίνονται στὸν διεθνή ὀρίζοντα ἀναλαμπές· ἀλλ' ἀμφιβάλλω, εἶπε, ἂν θὰ πραγματοποιηθῇ ἡ πρόβλεψή σας. Ποιὰ ἦταν ὅμως ἡ ἀπώτερη αἰτία τοῦ τηλεφωνήματος; Ἦταν ὁ ἀνθρωπιστικὸς καὶ ἐπιστημονικὸς παλμὸς τῆς ζωῆς του, συνυφασμένος μὲ τὴν ἀνέσπερη ἀξία τῆς ἐλευθερίας ὡς βασικοῦ βιώματος τῆς ψυχῆς του, ποὺ ἀνέβλυσε καὶ πάλι μὲ τὸ ἄκουσμα τῶν ἀντιθέσεων. Καὶ ἡ ἀμφιβολία του γιὰ τὴν δική μου πρόβλεψη, δυστυχῶς ἐπαληθεύτηκε, μὲ τὸ πρόσφατο φοβερὸ πλῆγμα ποὺ ὑπέστη ἡ ἱστορία τοῦ κόσμου.

Καὶ μιὰ τελευταία ἀνάμνηση ποὺ θὰ μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ τὴν ἀναφέρω, ἔστω καὶ ἂν ἀνάγεται σὲ χρόνον προγενέστερο τῆς ἐκλογῆς του ὡς ἀκαδημαῖκοῦ. Ἦταν τὸ ἔτος 1984, ὅταν μοῦ τηλεφώνησε ἡ γραμματεὺς τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου, ὅτι μὲ ἤθελε ὁ Πρόεδρος γιὰ κάποιον θέμα. Ἐπῆγα τὴν ἐπόμενη μέρα. Μοῦ εἶπε: Ἐγράψα μιὰ μελέτη γιὰ τὸν τιμητικὸ τόμο τοῦ ἀγαπητοῦ Ἀλεξάνδρου Λιτξεροπούλου μὲ θέμα: «Ἡ ἔννοια τοῦ θετικοῦ δικαίου». Ὁ τίτλος εἶναι ὁμοιος μὲ τὴν παλιὰ γερμανικὴ διατριβή μου τοῦ 1928, ἀλλὰ σ' αὐτὴ προσπαθῶ νὰ συνοψίσω τὴν ὅλη ἐπιστημονικὴ

μου προσπάθεια στο θέμα αυτό μετά από πάροδο μισοῦ καὶ πλέον αἰώνα. Θὰ σὲ παρακαλέσω νὰ τὴν διαβάσης. Καὶ ἐπειδὴ ἀξιοποιήσες στὶς μελέτες σου τὴν τελολογικὴ μέθοδο ἐρμηνείας τοῦ δικαίου, τόσο σὲ θεωρητικὴ ὅσο καὶ σὲ πρακτικὴ κατεύθυνση, θὰ ἤθελα νὰ εἶχα τὴν γνώμη σου γιὰ ὠρισμένα σημεῖα αὐτῆς. Ἀπάντησα: εἶναι γιὰ μένα τιμὴ ἢ ἐκτίμησή Σας κ. Πρόεδρε γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ μου προσπάθεια, ἣ ὅποια στηρίζεται βέβαια καὶ στὴν βασικὴ σας μελέτη γιὰ Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου· ἀλλὰ δὲν εἶμαι σὲ θέση νὰ ὑποδείξω ἐγὼ σημεῖα εὐρύτερης ἴσως ἀνάπτυξης τῆς μελέτης σας. Ἐπρεπε ὅμως νὰ παραλάβω τὸ δακτυλογραφημένο κείμενο, κι' ἔτσι, ἔπειτα ἀπὸ δυὸ μέρες, ξαναπῆγα στὸ γραφεῖο τοῦ Προέδρου μὲ μία μόνον παρατήρηση, πὺν μὲ τὴν ἐπιβαλλόμενη λεπτότητα ἐξέθεσα. Στὴν ὑποσημείωσή σας, εἶπα, πὺν ἀναφέρετε τὴν βασικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ δικαίου, συνιστᾶτε στὸν μελετητὴ πὺν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ πρόβλημα, ἰδιαίτερα τὴν μελέτη τοῦ Ἀριστόβουλου Μάνεση, πὺν εἶναι δημοσιευμένη στὸν τιμητικὸ γιὰ Σᾶς τόμο μὲ τίτλο: «Κριτικὲς σκέψεις γιὰ τὴν ἔννοια καὶ σημασία τοῦ δικαίου». Τονίζετε ὅμως, ὅτι στὴ μελέτη αὐτὴ θὰ βρεῖ ὁ ἀναγνώστης τὴν ἀριώτερη βιβλιογραφία καὶ μιὰ φωτεινὴ ἀνάπτυξη τοῦ προβλήματος πὺν μᾶς ἀπασχολεῖ ἀπὸ μιὰ κατὰ βάσιν μαρξιστικὴ ὀπτικὴ γωνία. Καὶ προσέθεσα: Νὰ μοῦ ἐπιτρέψετε κ. Πρόεδρε νὰ νομίζω, ὅτι ὁ Ἀριστόβουλος Μάνεσης, καὶ μὲν λαμβάνει ὑπ' ὄψιν καὶ τὴν μαρξιστικὴ θεωρία τοῦ δικαίου, γιὰ νὰ ἀποκαλύψῃ ὅμως κοινωνιολογικὲς ὀψεις πὺν ἐπηρεάζουν τὴν ὅλη τοῦ δικαίου δομὴ, χωρὶς ὅμως νὰ θεωρῇ τὸ πρόβλημα τῆς ἔννοιας τοῦ δικαίου ἀπὸ μιὰ κατὰ βάσιν μαρξιστικὴ ὀπτικὴ γωνία. Μοῦ ἀπάντησε: ἐξακολουθῶ νὰ ἔχω τὴν γνώμη, ὅτι ἡ μαρξιστικὴ θεωρία ἐπηρεάζει τὸν ἀγαπητὸ συνάδελφο σὲ βασικὰ θέματα τοῦ δικαίου. Καὶ προσέθεσε: εἶναι πάντως φωτεινὴ ἢ σκέψη του, ὅπως τονίζω στὴν ὑποσημείωση.

Στὸ «Χαρμόσυνο» ἀφιέρωμα γιὰ τὸν ἀείμνηστο συνάδελφο περιέχεται καὶ ἡ εὐχαριστήρια ἀντιφώνησή του. Θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε, ἔλεγε, μέσα στὴ ζεστὴ ἀτμόσφαιρα συναδελφικῆς οἰκειότητος πὺν δημιουργήσαν τὰ ὅσα λέχθηκαν σ' αὐτὸ τὸ διήμερο, νὰ ἀναδράμω στὸ παρελθόν, γιὰ νὰ νοιώθω τὴν ἀνάγκη, ἀναπολώντας το, νὰ σᾶς καταστήσω, μὲ μορφὴ ἐξομολόγησης, κάπως ἀνεκδοτολογικῆς, κοινωνοὺς κάποιων ἄλλων σταθμῶν τῆς πανεπιστημιακῆς σταδιοδρομίας μου πὺν λειτούργησαν σὰν ὁρόσημο στοὺς ρυθμοὺς τῆς καρδιάς μου.

Αὐτοὶ οἱ ρυθμοὶ τῆς καρδιάς του πὺν τοὺς περιγράφει μὲ δύναμη καὶ πόνο ὁ Ἀριστόβουλος Μάνεσης στὴν εὐχαριστήρια ἐκείνη ἀντιφώνηση, δὲν λειτουργοῦν πλέον σὰν ὁρόσημο τῆς ζωῆς του· γιὰ νὰ βιάσκη μοῖρα τὸν ἀπέσπασε καὶ ἀπ' τὸν φωτεινὸ αὐτὸ χῶρο, ὥστε νὰ ἀπουσιάζῃ ἢ φωτεινὴ του μορφὴ, καὶ νὰ ζοῦμε πλέον ἐμεῖς μὲ τὶς συγκινητικὲς ἀναμνήσεις.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΠΑΝΩ ΣΕ ΣΚΕΨΕΙΣ
ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΥ ΜΑΝΕΣΗ: ΤΑ ΜΕΤΑΒΑΛΛΟΜΕΝΑ
ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ
ΣΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΚΑΙ ΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΡΟΥΚΟΥΝΑ

Κυρίες και Κύριοι,

“Όπως είπε ο σεβαστός ακαδημαϊκός Γεώργιος Μητσόπουλος, τὸ ἔργο τοῦ Ἀριστόβουλου Μάνεση ἔχει ἐπανελημμένως κριθεῖ, ἐκτιμηθεῖ καὶ ἀξιολογηθεῖ καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ ἀναγνώριση γιὰ τὸν διδάσκαλο ποὺ τιμοῦμε σήμερα.

Ἡ εἰσήγησή μου θὰ περιορισθεῖ λοιπὸν σὲ μερικὲς σκέψεις ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς ὁμιλίες, εἰσηγήσεις καὶ παρεμβάσεις τοῦ Ἀριστόβουλου Μάνεση στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν¹, οἱ ὁποῖες εἶναι δημοσιευμένες στὰ Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας². Εἰδικότερα, θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἡ πνευματικὴ ἀνησυχία καὶ οἱ ἐλπίδες τοῦ Μάνεση σχετικὰ μὲ τὶς ἀλλεπάλληλες μεταβολὲς ποὺ ὑφίστανται στὶς μέρες μας τὸ ἐθνικὸ κράτος καὶ ἡ κρατικὴ κυριαρχία καθὼς καὶ ἡ ἐπίδραση αὐτῶν τῶν μεταβολῶν στὸ συνταγματικὸ καὶ τὸ διεθνὲς δίκαιο.

Ἐξετάζοντας τὴ σημασία τοῦ Συντάγματος στὸ κατώφλι τοῦ 21ου αἰῶνα καὶ λαμβάνοντας ὑπόψη ὅτι ἡ θέσπιση τῶν Συνταγμάτων, ἀφενὸς συνδέθηκε μὲ τὴ συγ-

1. Συγκεκριμένα πρόκειται γιὰ τοὺς ἀκόλουθους λόγους, ὁμιλίες καὶ προσφωνήσεις, μὲ χρονολογικὴ σειρά:

α) «Τὸ Σύνταγμα στὸ κατώφλι τοῦ 21ου αἰῶνα», *Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* (στὸ ἐξῆς: *ΠΑΑ*) 1993, Τόμος 68, Τεῦχ. Β', Ἐπίσημη Ὑποδοχὴ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ἀριστόβουλου Μάνεση, β) «Ἡ διαλεκτικὴ σημασία τοῦ “ΟΧΙ”», *ΠΑΑ* 1993, Τόμος 68, Τεῦχ. Β', Πανεγυρικὴ Συνεδρία τῆς 27ης Ὀκτωβρίου 1993, γ) «Προσφώνηση κατὰ τὴν Ἐπίσημη Ὑποδοχὴ τοῦ Ἀντεπιστέλλοντος Μέλους κ. Κωνσταντίνου Κακούρη», *ΠΑΑ* 1995, Τόμος 70, Τεῦχ. Β', σελ. 365, Ἐκτακτὴ Συνεδρία τῆς 23ης Μαΐου 1995, δ) «Χαρίλαος Τρικούπης — Ὁ ἐκσυγχρονιστὴς πολιτικός», *ΠΑΑ* 1996 Τόμος 71, Τεῦχ. Β', σελ. 415, Ἐκτακτὴ Συνεδρία τῆς 22ας Νοεμβρίου 1996, ε) «Προσφώνηση κατὰ τὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ἐμμανουὴλ Ρούκουνα», *ΠΑΑ* 1998, Τόμος 73, Τεῦχ. Β', σελ. 33, Ἐκτακτὴ Συνεδρία τῆς 27ης Ἰανουαρίου 1998, στ) «Ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία τοῦ Ρήγα», *ΠΑΑ* 1998, Τόμος 73, Τεῦχ. Β', σελ. 341, Ἐκτακτὴ Συνεδρία τῆς 6ης Ὀκτωβρίου 1998.

2. Στὴν ἐπεξεργασία τοῦ ὕλικου γιὰ τὴν παρούσα μελέτη, οὐσιαστικὴ ὑπῆρξε ἡ συμβολὴ τοῦ ἐπιστημονικοῦ συνεργάτη τοῦ Γραφείου Διεθνῶν καὶ Συνταγματικῶν Θεσμῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κ. Χρήστου Τσαϊτουρίδη.

κρότηση τῶν ἐθνικῶν κρατῶν καὶ ἀφετέρου συνυφάνθηκε μὲ τὴν ἔννοια τῆς κρατικῆς κυριαρχίας, ὁ Μάνεσης ἔθετε δύο βασικὰ ἐρωτήματα: πρῶτον, πόσο στενὰ ἐξοκολουθεῖ νὰ συνδέεται τὸ Σύνταγμα πρὸς τὸ ἐθνικὸ κράτος καὶ δεύτερον ἂν ἡ κυριαρχία διατηρεῖ τὴν πρωταρχικὴ αὐτοδύναμη σημασία της (τὴν ικανότητα τοῦ ἄρχειν καὶ μὴ ἄρχεσθαι).

Διαπίστωνε ὅτι παγκοσμίως σήμερα τὰ ἐθνικὰ στεγανὰ ἔχουν ὑποστεῖ ρωγμὲς καὶ κατὰ συνέπεια εἶναι εὐλόγο, οἱ παραδοσιακὲς κατηγορίες τοῦ συνταγματικοῦ καὶ τοῦ διεθνοῦς δικαίου νὰ ὑφίστανται ἐσωτερικὴ ἀναδιάρθρωση καὶ συνεχῇ ἀλλολοπροσδιορισμό.

Ἐπεσήμανε δὲ τὴν ἔνταξιν ρυθμίσεων τῶν διεθνῶν συμβάσεων στὰ ἐθνικὰ συνταγματικὰ κείμενα, μὲ ἐντυπωσιακὸ παράδειγμα τὸ γενικὸ πρόσταγμα περὶ ἀπαγορεύσεως τῶν διακρίσεων, καθὼς ἐπίσης καὶ τὴν ἀμοιβαία πρόσληψη, συμπλήρωση καὶ ἐξομοίωση τῶν ἐθνικῶν συνταγματικῶν ρυθμίσεων τῶν δημοκρατικῶν κρατῶν στὴν πορεία γιὰ τὴν διεθνοποίησίν τους. Ἐλεγε δὲ ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς ὅτι «βρισκόμαστε ἤδη ἐνώπιον ἐνὸς νομικο-πολιτικοῦ φαινομένου ἀντιστροφῆς ρόλων μεταξὺ διεθνοῦς καὶ ἐσωτερικοῦ δικαίου ὅσον ἀφορᾷ τὴν λειτουργία τῆς κυριαρχίας. Τὸ δημόσιο διεθνὲς δίκαιο εἶναι κατ' ἀρχὴν καὶ κατὰ παράδοση συντονιστικὸ δίκαιο. Λειτουργεῖ μὲ συνθῆκες, συμβάσεις, συμφωνίες μεταξὺ νομικῶς ἰσοτίμως μερῶν. Ἀντίθετα τὸ ἐσωτερικὸν δημόσιον δίκαιο εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἐξουσιαστικὸ δίκαιο. Ρυθμίζει σχέσεις ἐξουσίας καὶ ὑποταγῆς, λειτουργεῖ δὲ κατὰ κανόνα μὲ μονομερεῖς προστακτικὲς πράξεις (Σύνταγμα, νόμος, διοικητικὴ πράξις, δικαστικὴ ἀπόφασις). Σήμερα, ὅμως, τὰ πράγματα φαίνονται νὰ ἀντιστρέφονται. Τὸ διεθνὲς δίκαιο καὶ ἰδίως τὸ κοινοτικὸ ἔχει ἀποκτήσει ἐξουσιαστικὰ στοιχεῖα, τὰ ὅποια ὅλο καὶ πολυπλασιάζονται»³.

Πράγματι, ὁ Μάνεσης ὑπῆρξε ἀπὸ τοὺς πρῶτους στὴν χώρα μας στοχαστὴς ποὺ ἀσχολήθηκαν σοβαρὰ μὲ τὸ εὐρωπαϊκὸ κοινοτικὸ φαινόμενο καὶ ἐργάσθηκε μὲ ὑπευθυνότητα γιὰ τὴν ἀνάδειξιν τῆς προβληματικῆς τοῦ εὐρω-ἐνωσιακοῦ, ὅπως τὸ ἀποκαλοῦσε, δικαίου. Ἐπεσήμανε ὅτι ἡ προϊοῦσα ὑπέρβασις τοῦ ἐθνικοῦ κράτους γίνεται διὰ τοῦ Συντάγματος, τὸ ὁποῖο λειτουργεῖ (ἰδίως μὲ τὸ ἄρθρο 28) ὡς μήτρα ὑποδοχῆς τοῦ διεθνοῦς καὶ εἰδικότερα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ δικαίου. Ἀλλὰ ἡ ἰσχὺς τῶν διατάξεων τοῦ διεθνοῦς καὶ τοῦ κοινοτικοῦ δικαίου (παρὰ τὴν ἰδιομορφία τοῦ τελευταίου) πηγάζει ἀπὸ τὸ Σύνταγμα. Ὅπως ἔλεγε, αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸ Σύνταγμα, τοῦ ὁποῖου ἡ ὑπεροχὴ εἶναι δεδομένη, παραμένει τὸ θεμέλιον τῆς ὅλης ἔννομης τάξεως ποὺ ἰσχύει ἐντὸς τῆς χώρας. Μὲ κύριο, λοιπόν, προσανατολισμὸ τίς προσπάθειες

3. Βλ. «Τὸ Σύνταγμα στὸ κατώφλι τοῦ 21ου αἰῶνα», ὁ.π., σελ. 464.

ευρωπαϊκής ένοποιήσεως, έλάμβανε ως βασική υπόθεση εργασίας ότι: α) εξαιτίας τής αναγνωρίσεως άρμοδιότητων σέ διεθνή όργανα τó κανονιστικό περιεχόμενο τοϋ Συντάγματος έχει υποστεί διαβρώσεις και β) ή έν γένει έξουσία, ως θεσμοποιημένη ικανότητα αποτελεσματικής επιβολής, έχει αποσυνδεθεί από τούς παραδοσιακούς έδαφικούς περιορισμούς και έχει υπερβεί τά όρια τοϋ έθνικοϋ κράτους. Ός προς τήν ευρωπαϊκή ένοποίηση, όμως, υπογράμμιζε τήν κατάσταση δημοκρατικοϋ ελλείμματος πού τήν χαρακτηρίζει τουλάχιστον επί τοϋ παρόντος⁴.

Με άφορμή τις πιο πάνω σκέψεις τοϋ άειμνήστου συναδέλφου θά σημείωνα τά ακόλουθα:

Τό σύγχρονο κράτος άπετέλεσε τó «πρότερον» για τó διεθνές σύστημα, τó όποίο θεμελιώθηκε πάνω στα στοιχεΐα πού συνέθεταν τήν υπόσταση τοϋ κράτους, με τήν αναγνώριση τής κυριαρχίας, τήν προστασία τής έδαφικότητας και τήν επί-δίωξη έγγυήσεως τής ασφάλειας όλων τών κρατών. Είναι γνωστό, ότι για μεγάλο διάστημα κατά τούς τέσσερεις τελευταίους αιώνες ή διεθνής κοινότητα θεωρήθηκε ότι ήταν *μόνον διακρατική*. Η διεθνής τάξη δέν ήταν νοητή, παρά διαμέσου τής ελεύθερης βουλήσεως τών κρατών πού τήν άποτελοϋσαν. Η δέ *όμογενοποίηση τών κρατών* οδήγησε και στην *όμογενοποίηση τών αξιων* στη διεθνή κοινότητα. Έτσι, όλα τά κράτη είναι κυρίαρχα, ανεξάρτητα και νομικώς ισότιμα.

Με βάση αυτές τις ιδέες, ή ανθρωπότητα έζησε και εξακολουθεί νά ζει μέσα σέ μία *υπέροχη ανακολουθία* και σέ αίσθητη απόσταση από τήν πραγματικότητα. Αυτό άποτελεί μία ακόμη επιβεβαίωση τής δυνάμεως τοϋ μύθου και τοϋ συμβολισμού για τούς ανθρώπους. Δείχνει επίσης πόσο ή ζωή παραμερίζει τούς έννοιολογικούς *εναγκαλισμούς*.

Τελευταΐα, έρχεται στό προσκήνιο και ή *παγκοσμιοποίηση*. Βέβαια, με ένδιαφέρον διαβάζομε στό πρόσφατο βιβλίο τοϋ René Rémond «Περί τοϋ 20οϋ αιώνα»⁵, ότι ή παγκοσμιοποίηση άρχισε τó 1492 με τήν υπερπόντια περιπέτεια τών θαλασσοπόρων, άφοϋ έκτοτε οί ήπειροι οϋτε μία στιγμή δέν έπαυσαν νά βρίσκονται σέ επικοινωνία μεταξύ τους.

Μας άφορᾷ όμως τó σήμερα. Και για τó σήμερα υποστηρίζεται ότι ή παγκοσμιοποίηση έχει διαμορφωθεί σέ μη αναστρέψιμη πραγματικότητα. Άνεξάρτητα από τήν έλκυστική αϋτή παρατήρηση, όλοι αντιλαμβάνομεθα τήν παγκοσμιοποίηση

4. Βλ. «Τό Συντάγμα στό κατώφλι τοϋ 21ου αιώνα», ό.π., σελ. 468 έπ.

5. R. Rémond, *Regard sur le siècle*, Paris 2001, σελ. 26-28.

νά λειτουργεί πρὸς πολλὰς κατευθύνσεις⁶. Ἐχει τὰ θετικά της στοιχεῖα, ἰδίως στοὺς τομεῖς τῆς διαδόσεως τῆς τεχνολογίας καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς προόδου, τῆς ἐπικοινωνίας μεταξύ τῶν ἀνθρώπων, τῆς διαδόσεως τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων καὶ τῆς προστασίας τῆς δημοσίας υἱείας, πιθανῶς καὶ τοῦ ἐκδημοκρατισμοῦ. Στὸν οἰκονομικὸ τομέα, ἀρκετοὶ εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ ἐκφράζουν τὴν ἐλπίδα, πὼς μὲ τὴν παγκοσμιοποίηση θὰ προαχθεῖ ὁ ἀνταγωνισμὸς καὶ θὰ ἐνισχυθεῖ ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη ὅλων τῶν λαῶν. Ἀπὸ αὐτό, ἄλλωστε, τὸ σημεῖο ἐκκινήσεως εἶχε διαμορφώσει γιὰ τὰ Ἑνωμένα Ἐθνὰ ὁ Boutros-Boutros Ghali τρία Προγράμματα καὶ ἰδίως τὴν Agenda for Peace⁷.

Ὅμως, ὡς τώρα, τὰ πράγματα ἐμφανίζονται πολὺ συγκεχυμένα. Ὁ νότος, στὸν ὁποῖο ἡ ἔννοια τοῦ δυτικο-εὐρωπαϊκοῦ κράτους εἶναι κατὰ κανόνα εἰσαγόμενο προϊόν, ἀπειλεῖται ἀπὸ τὴν παγκοσμιοποίηση τῆς πείνας, τὴν περιθωριοποίηση τοῦ ρόλου τῆς γυναικας στὴν κοινωνία καὶ τὴν ἔλλειψη προστασίας τοῦ παιδιοῦ. Ἀλλὰ ἀκόμη καὶ στὰ ἀνεπτυγμένα κράτη παρατηροῦνται φαινόμενα κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς πολώσεως. Παντοῦ δέ, σὲ βορρὰ καὶ νότο, ἀνατολὴ καὶ δύση, ὑπάρχει ἡ αἴσθησις ὅτι προάγονται ἰσοπεδωτικὲς πολιτισμικὲς τάσεις.

Ἐνα ἄλλο παράδοξο τῆς σύγχρονης εἰκόνας τῆς διεθνοῦς κοινότητος, εἶναι πὼς τὸ σύστημα βασίζεται μὲν στὰ κράτη-ἔθνη, ἀλλὰ τὰ κράτη-ἔθνη εἶναι θεσμοὶ ποὺ δὲν ταιριάζουν στὸν ἐνιαῖο χαρακτήρα τῆς ἀνθρωπότητος.

Εἶναι γνωστό, πὼς ἡ λήξη τῆς ἀντιπαράθεσεως ἀνατολῆς καὶ δύσεως ἀποτελέσσει τὴν ἀφορμὴ (γιατὶ δὲν ἦταν ἀκριβῶς ἡ αἰτία) γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση οἰκονομικῶν, πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν δυνάμεων ποὺ δραστηριοποιοῦνται χωρὶς νὰ ἔχουν πλέον ἀνάγκη τῶν κρατικῶν συνόρων ἢ περιφρονοῦν τὰ σύνορα.

Κατ' ἀρχήν, ἀπὸ τὴν ἰδεολογία καὶ τὴν πρακτικὴ τῆς ἰδιωτικοποιήσεως συγκατατοῦμε ὅτι τὸ κράτος παύει, καὶ πρέπει νὰ παύσει, νὰ παριστάνει τὸν ἔμπορο καὶ τὸν ἐπιχειρηματία. Πρέπει ὅμως νὰ σημειώσουμε ἐδῶ τὴν ὑποχρέωση τοῦ κράτους νὰ εἶναι καλὸς διαχειριστὴς τῶν κοινῶν. Ὁ ἀντίστοιχος ὅρος τοῦ συρμοῦ εἶναι *Governance*. Νὰ γίνῃ τὸ κράτος διαχειριστὴς ὁλόκληρου τοῦ δημοσίου χώρου, εἰδικότερα δὲ στὸ θέμα τῶν ἰδιωτικοποιήσεων, νὰ διατηρεῖ *συνεχῆ κοινωνικὸ ἔλεγχο* ὅλων τῶν οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων ποὺ ἀπὸ τὸν δημόσιο τομέα μεταπηδοῦν σὲ

6. Πρβλ. Γ. Σωτηρέλη, *Σύνταγμα καὶ Δημοκρατία στὴν ἐποχὴ τῆς "παγκοσμιοποίησης"*, Ἀθήνα 2000, σελ. 60 ἐπ.

7. Βλ. *Agenda for Peace*, United Nations, New York 1995, *Agenda for development*, United Nations, New York 1995, *Agenda for democratization*, United Nations, doc. A 51 761, 17.1.97.

ιδιωτικούς φορείς. Μία πρόσφατη έρευνα στο θέμα αυτό δείχνει πώς ελάχιστα κράτη (μεταξύ αυτών ή Βρετανία, ή Γερμανία, ή Ούγγαρία) έχουν θεσπίσει μηχανισμούς έλέγχου της τύχης των ιδιωτικοποιήσεων, κυρίως από την άποψη της παροχής δημοσίων υπηρεσιών. Το πρόβλημα επισημάνθηκε με ανησυχία στην τελευταία Έκθεση του Ίουνιού 2001 του Γενικού Διευθυντού της Διεθνούς Οργάνωσης Έργασίας. Από τη διεθνή όμως σκοπιά, μία από τις συνέπειες των ιδιωτικοποιήσεων είναι ότι εντείνουν την υπέρβαση των συνόρων με τη συσπείρωση οικονομικών μονάδων που ασκούν επιχειρηματική δράση σε πολλά κράτη.

Ο Μάνσης αντιμετώπισε και το ευρύτερο ζήτημα της δημιουργίας ιδιωτικών εξουσιών, που τονίζουν τον πολυδιάστατο χαρακτήρα του εξουσιαστικού φαινομένου, το οποίο δεν εξαντλείται στην κρατική εξουσία⁸.

Σήμερα, χιλιάδες σημαντικές οικονομικές μονάδες δραστηριοποιούνται σε πολλά κράτη και εντάσσονται στην κατηγορία των *transnationals* (είναι διεθνικές κατά μία αδόκιμη απόδοση στην ελληνική): πολυεθνικές, offshore και πλήθος άλλων οικονομικών συνδυασμών.

Αυτή είναι μία όψη των εξελίξεων. Αλλά *transnationals* δεν είναι μόνο οι επιχειρήσεις. Υπάρχουν χιλιάδες άλλοι οργανισμοί, σωματεία και ομάδες που αποκτούν κάποια μορφή, ισχυρή ή χαλαρή, αυτονομία απέναντι στο κράτος και δημιουργούν μεταξύ τους ποικίλους δεσμούς ανεξαρτήτως κρατών. Είναι το φαινόμενο των δικτύων (*networks*). Οι δεσμοί αυτοί είναι πολιτισμικοί, ειδικότερα δε θρησκευτικοί, εθνοτικοί, γλωσσικοί, ενώ άλλοι αποβλέπουν στην ενίσχυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, στη μέριμνα για το φυσικό περιβάλλον, κλπ.

Δεν είναι βέβαιο πώς όλες αυτές οι δραστηριότητες υπόκεινται σε κανόνες του εσωτερικού δικαίου και ποίου εσωτερικού δικαίου, πάντως, όμως, ως τώρα με πολύ μεγάλη δυσκολία θα εύρισκε κανείς κανόνες του διεθνούς δικαίου οι οποίοι να τις πλαισιώνουν. Άλλωστε, στο σημερινό υπόμνημά του για τη Χιλιετία τον Νοέμβριο 1999, ο Γενικός Γραμματέας των Ήνωμένων Εθνών Kofi Annan έπεστησε την προσοχή στο γεγονός ότι στη διεθνή ζωή ολοένα εμφανίζονται μαζί με δίκτυα ιδιωτικών συμφερόντων και παγκόσμια δίκτυα του εγκλήματος.

Κυρίες και Κύριοι,

Ο Thomas Hobbes είχε φαντασθεί το κράτος ως ένα θαλάσσιο θηρίο, το έδωσε μάλιστα το όνομα *Λεβιάθαν*. Το θηρίο παραμερίστηκε σταδιακά, χάρη στο συμβόλαιο μεταξύ κράτους και πολιτών. Συμβόλαιο, κοινωνικά και άλλα, βρίθουν

8. Βλ. «Το Σύνταγμα στο κατώφλι του 21ου αιώνα», ό.π., σελ. 470 έπ.

στην ιστορία του πολιτικοῦ στοχασμοῦ, ἀπὸ τὴν «Καταγγελία ἀνωνύμου κατὰ τῶν Οὐγενότων» (1579), τὶς θεωρίες τῶν Jean Bodin, Hugo Grotius, John Locke, Jean-Jacques Rousseau ὡς τὶς ἡμέρες μας μὲ τὸν John Rawls. Ὁ Μάνεσης μάλιστα ἔλεγε ὅτι σήμερα ἡ κρατικὴ ἐξουσία ἀσχεῖται καὶ ἐπιβάλλεται πλεόν ὡς ἀρμοδιότητα, τὸ δὲ Σύνταγμα λειτουργεῖ ὡς μέθοδος περιστολῆς τῆς ἐξουσίας καὶ ὡς ἐγγυητὴς-θεματοφύλακας τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος καὶ τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων⁹.

Στὶς μέρες μας, βέβαια, ἔχει δημιουργηθεῖ ἓνα πολύπλοκο ἐσωτερικὸ καὶ διεθνὲς σύστημα σχέσεων, τὸ ὁποῖο καθιστᾷ δυσδιάκριτη τὴ διαφορὰ μεταξὺ τῆς δημόσιας καὶ τῆς ιδιωτικῆς σφαίρας ἀξιών καὶ δράσεων. Παρὰ τὰ συνθήματα τοῦ νεοφιμπεραλισμοῦ, ὁ κοινὸς ἄνθρωπος δυσκολεύεται νὰ δεῖ ποῦ εἶναι καὶ πῶς ἐνεργεῖ ἐκείνη ἡ ἀόρατος χεὶρ (the invisible hand) τοῦ κράτους, ποὺ κατὰ τὸν Adam Smith φροντίζει ὥστε ἡ ιδιωτικὴ σφαῖρα νὰ μὴν καταπατεῖ καὶ νὰ μὴν ἀχρηστεύει τὴ δημόσια σφαῖρα στὴν κοινωνικὴ μας ζωὴ. Τὸ κράτος διεμβολίζεται ἀπὸ μὴ ἐλεγχόμενους παράγοντες, ὅπως εἶναι λόγου χάρις ἡ διεθνὴς κίνηση τῶν κεφαλαίων.

Ταυτόχρονα, ἡ πλειάδα τῶν μὴ κυβερνητικῶν ὁργανώσεων καὶ ὁμάδων δὲν ἀποτελοῦν ἀπαραιτήτως τὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν καὶ πολὺ περισσότερο τὴ διεθνῇ κοινωνία τῶν πολιτῶν. Ὁ Μάνεσης ἀναγνώριζε πάντοτε τὴ σημασία καὶ τὸν ἐν πολλοῖς θετικὸ ρόλο αὐτῶν τῶν ιδιωτικῶν φορέων, τῶν κινήματων κοινωνικῆς κριτικῆς, ποὺ λειτουργοῦν ὡς νέα πολιτικὰ ὑποκείμενα, ὅπως ἔλεγε¹⁰, καὶ εἶναι ἐλεγκτές, συνομιλητές, ἀλλά, γιατί ὄχι, σὲ ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις ἀνάγκης, καὶ συνεργάτες τοῦ κράτους, σὲ κοινωνικὰ ἔργα καὶ σὲ ἀνθρωπιστικὴ βοήθεια, ἀφοῦ ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μάνεσης ὑπῆρξε ἀσυμβίβαστος μαχητὴς τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Ἀλλὰ καὶ δὲν προέβαινε σὲ γενικεύσεις, θεωρώντας ὅτι ἡ κάθε πρωτοβουλία πρέπει νὰ ἀποδεικνύει τὴν ὠφελιμότητά της γιὰ τὸ κοινωνικὸ σύνολο.

Ὑπάρχει ὅμως μία ἄλλη κρίσιμη παράμετρος ποὺ ἀφορᾷ στὸ ζήτημα τῆς αὐξήσεως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κρατῶν. Ἦταν πενήντα ἓνα (51) ὅταν ἰδρύθηκαν τὰ Ἑνωμένα Ἐθνὰ τὸ 1945. Τὸ 1960 ἔγιναν ἐνενήντα ἑννέα (99). Τὸ 1970 ἑκατὸν εἴκοσι ἑπτὰ (127), τὸ 1980 ἑκατὸν πενήντα τέσσερα (154), τὸ 1990 ἑκατὸν πενήντα ἑννέα (159) καὶ σήμερα τὰ κράτη-μέλη τῶν Ἑνωμένων Ἐθνῶν εἶναι ἑκατὸν ὀγδόντα ἑννέα σὺν ἓνα, ἐννοοῦμε τὴν Ἑλβετία (189+1).

Διευρύνεται λοιπὸν συνεχῶς ὁ ἀριθμὸς τῶν πρωτογενῶν ὑποκειμένων τοῦ διεθνοῦς δικαίου. Ἡ ἄλλη, ὅμως, καὶ μάλιστα εἰρωνικὴ ὕψη αὐτῆς τῆς πολυσπερ-

9. Βλ. «Τὸ Σύνταγμα στὸ κατώφλι τοῦ 21οῦ αἰῶνα», ὁ.π., σελ. 456 ἐπ.

10. Βλ. «Τὸ Σύνταγμα στὸ κατώφλι τοῦ 21οῦ αἰῶνα», ὁ.π., σελ. 479 ἐπ.

μίας κρατῶν, εἶναι ὅτι, ὅπως σημείωσα πρόσφατα σὲ διεθνὲς συνέδριο (κατακρίθηκα δὲ γι' αὐτὸ πού εἶπα), στίς μέρες μας ἡ ἀσκήση τοῦ δικαιώματος τῆς αὐτοδιαθέσεως τῶν λαῶν ὀδηγεῖ ἀναπόφευκτα στὴ δημιουργία νέων προτεκτοράτων. Αὐτὸ εἶναι ἄσχετο πρὸς τὴν ἀναγκαιότητα γνήσιας ἀσκήσεως τοῦ δικαιώματος αὐτοδιαθέσεως ἀπὸ λαοὺς πού βρίσκονται κάτω ἀπὸ ξενικὴ κατοχή.

Δὲν γνωρίζω πόσο ὑπερβάλλει ὁ καθηγητὴς Thomas Franck, ὅταν στὸ τελευταῖο βιβλίο του *The Empowered Self*¹¹ προβλέπει πὼς στὸ ἐγγὺς μέλλον θὰ ἔχομε δύο χιλιάδες κράτη. Πάντως, αὐτὸ τὸ φαινόμενο τῆς διαλύσεως κρατῶν καὶ δημιουργίας νέων, πού ἐντάθηκε μετὰ τὰ γεγονότα τοῦ 1989 στὴν κεντρικὴ καὶ τὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη, θὰ μπορούσε, μεταξύ ἄλλων, νὰ δημιουργήσῃ καὶ προβλήματα συνεννόησεως καὶ συναιρέσεως ὡς πρὸς τὴν υἱοθέτηση διεθνῶν κανόνων πού νὰ ἀνταποκρίνονται στίς σύγχρονες ἀνάγκες. Θὰ ἐνίσχυε δὲ τὴν ἀπόδραση πρὸς τὸ διεθνὲς ἔθιμο, μὲ ὅλες τὶς δυσκολίες πού αὐτὴ συνεπάγεται.

Διότι ὡς τώρα, ἡ πληθὺς τῶν κρατῶν ἐπανειλημμένα ἔδειξε τὰ ὅρια τῆς κωδικοποιήσεως τοῦ διεθνoῦς δικαίου. Γιὰ παράδειγμα, ἀπαιτήθηκαν δεκατέσσερα χρόνια διαπραγματεύσεων γιὰ τὴν υἱοθέτηση τῆς Συμβάσεως τῶν Ἑνωμένων Ἐθνῶν γιὰ τὸ δίκαιο τῆς θάλασσας (1969-1982) καὶ ἄλλα δώδεκα γιὰ τὴν ἐναρξὴ ἰσχύος αὐτῆς τῆς Συμβάσεως. Τώρα, οἱ ἐμπειρογνώμονες ἐπισημαίνουν, πόσο δύσκολα συνεννοοῦνται δύο ἑκατοντάδες κράτη γιὰ τὴν ἀναθεώρηση πολυμερῶν συνθηκῶν, παρὰ τὸ ὅτι ὅλοι ἀναγνωρίζουν ὅτι οἱ παλαιοὶ κανόνες δὲν ἀνταποκρίνονται πλέον στὴν πραγματικότητα.

Ὁ Μάνεσης ἔβλεπε εὐμενῶς τὴν ἀνάπτυξη τῶν κανόνων τοῦ διεθνoῦς δικαίου, οἱ ὅποιοι ἐξ ὀρισμοῦ ἀποβλέπουν στὴν προστασία τῆς διεθνoῦς εἰρήνης καὶ ἀσφάλειας καθὼς καὶ στὴ διεθνῇ κατοχύρωση τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων μὲ τὸ συναφῆ ἔλεγχο ἐφαρμογῆς τους. Συνειδητοποιοῦσε ὅμως τὰ ὅρια συλλειτουργίας μεταξύ συνταγματικοῦ καὶ διεθνoῦς δικαίου καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἦταν πρόθυμος νὰ ἀναγνωρίσῃ τὸν περιορισμὸ τῶν συνταγματικῶν διατάξεων, ὅταν οἱ διεθνεῖς κανόνες δὲν εἶναι σαφεῖς καὶ ἀποτελεσματικοὶ γιὰ νὰ ὑποκαταστήσουν αὐτὲς τὶς διατάξεις. Παίρνω ὡς παράδειγμα τὸ πρόβλημα τῆς τρομοκρατίας, τὸ ὁποῖο, παρὰ τὰ ὅσα λέγονται, δὲν διαθέτει ἀκόμη γενικὸ καὶ ἀποτελεσματικὸ νομικὸ πλαίσιο στὸ διεθνὲς δίκαιο. Ὑπάρχουν βέβαια δεκαεννέα διεθνεῖς συμβάσεις πού ἀναφέρονται σὲ αὐτὸ τὸ θέμα, ἀλλὰ καλύπτουν συγκεκριμένες μόνο πράξεις. Τὸ δὲ νέο Διεθνὲς Ποινικὸ Δικαστήριο, πού ἱδρύεται μὲ τὸ καταστατικὸ τῆς Ρώμης τῆς 17ης Ἰουλίου 1998, δὲν προβλέπει ἀρμοδιότητα τοῦ νέου αὐτοῦ διεθνoῦς δικαστικοῦ ὀργάνου σὲ θέματα τρομο-

11. Thomas Franck, *The Empowered Self*, Oxford 2000, σελ. 15 ἐπ.

κρατίας. Πράγματι, κατὰ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ καταστατικοῦ, ἱκανὸς ἀριθμὸς κρατῶν τάχθηκε ἀνοιχτὰ κατὰ τῆς ἐντάξεως τῆς τρομοκρατίας στὸ πεδίο ἀρμοδιότητος τοῦ νέου δικαστηρίου.

Ἄλλο παράδειγμα δυσχέρειας στὴ συναινέση τῶν κρατῶν γιὰ τὴν υἱοθέτηση κωδικοποιημένων κανόνων εἶναι ἐκεῖνο τῆς διεθνοῦς ἐθύνῃς τοῦ κράτους. Ἀπαιτήθηκαν πάνω ἀπὸ πενήντα χρόνια ἐργασιῶν τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Διεθνοῦς Δικαίου τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν καὶ μόνο φέτος τὸν Ἰούλιο ἐδέησε νὰ υἱοθετηθεῖ ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ τελικὸ σχέδιο, τὸ ὁποῖο ὁδεύει τώρα πρὸς τὴν Γενικὴ Συνέλευση τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν, χωρὶς νὰ εἶναι βεβαία ἡ τύχη τοῦ σχεδίου αὐτοῦ.

Ὁ Ἀριστόβουλος Μάνεσης ἀσχολήθηκε διεξοδικὰ καὶ στὶς ὁμιλίες, παρεμβάσεις καὶ εἰσηγήσεις πρὸς τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν μὲ τὸ μέγα θέμα τῆς διαρθρώσεως τῆς δημοκρατικῆς πολιτείας καὶ κοινωνίας. Ὑπῆρξε γιὰ ἐκεῖνον ὄχι μόνο ἐπιστημονικὴ ἐνασχόληση, ἀλλὰ βαθύτατο νόημα τῆς ζωῆς. Ξεχωρίζω, στὴν ὁμιλία του γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἐπέτειο τῆς 28ης Ὀκτωβρίου, τὴν πολὺ ἐντυπωσιακὴ καὶ διεισδυτικὴ ἀνάλυση ποὺ ἔκαμε, κατ' ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὴ δημοκρατικὴ πολιτεία, τῶν ἀνατριχιαστικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ ὁλοκληρωτικοῦ κράτους καὶ τῶν καταστροφικῶν συνεπειῶν τοῦ ὁλοκληρωτισμοῦ στὴ σύγχρονη ἱστορία.

Ὅπως μὲ ἔμφαση τόνιζε, «τὸ ὁλοκληρωτικὸ κράτος δὲν ἀφήνει τίποτε, ἀνθρώπινο, ὑλικὸ ἢ πνευματικόν, ἔξω ἀπὸ τὸν ἔλεγχό του, δὲν ἀναγνωρίζει περιθώρια ἰδιωτικῆς ζωῆς, διεκδικεῖ τὸ μονοπώλιο τῆς ἀλήθειας, ἐξουσιάζει γραφειοκρατικά, ἀποστρέφεται κάθε δικαίικὸ θεσμό, χρησιμοποιοῖ ἀδίστακτα βάνανους μεθόδους, ἀρνεῖται κάθε τι τὸ διαφορετικόν, ἀπεχθάνεται τοὺς διανοούμενους καὶ διέπεται ἀπὸ τὴ λεγόμενη ἡγετικὴ ἀρχή»¹².

Ἀποκαλυπτικὴ ἦταν ἐπίσης ἡ παρουσίαση καὶ ὁ σχολιασμὸς ποὺ ἔκαμε στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν γιὰ τὴν πολιτικὴ ἰδεολογία τοῦ Ρήγα Φεραίου, αὐτοῦ τοῦ πρωτομάστορα, ὅπως ἔλεγε, τῆς ἐθνικῆς καὶ πολιτικῆς ἐλευθερίας, ποὺ τὶς θεωροῦσε ἀδιαχώριστες. Ὁ Ρήγας ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἐπιχείρησε τὴν θεσμοποίηση τῶν φιλελευθέρων καὶ δημοκρατικῶν ἀρχῶν τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως στὴν Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη καὶ ἰδίως προέβαλε τὸν πολυεθνικὸ-διαβαλκανικὸ χαρακτήρα τοῦ κράτους ποὺ θὰ ἰδρυόταν καὶ θὰ λειτουργοῦσε σύμφωνα μὲ τὰ πολιτικὰ του σχέδια «μὲ αὐτοκράτορα τὸν λαόν» καὶ θὰ περιελάμβανε ὅλους τοὺς κατοίκους τῆς χώρας «χωρὶς ἐξαίρεση θρησκείας καὶ διαλέκτου καὶ κάθε ἄλλου εἴδους γενεᾶς»¹³. Αὐτὴ ἡ γενναϊὸδωρη ἀποψὴ δὲν ἐμπόδισε τὸν Μάνεση νὰ σημειώσῃ ἐντυπωσιακὰ πα-

12. «Ἡ διαλεκτικὴ σημασία τοῦ "ΟΧΙ", ὁ.π., σελ. 312-316.

13. «Ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία τοῦ Ρήγα», ὁ.π., σελ. 347.

πρατηρήσεις ως πρὸς τὸ ζήτημα τῆς συμβιώσεως τῶν ἐθνοτήτων καὶ τῆς ἐκ τῶν πραγμάτων ὑπεροχῆς μιᾶς ἐθνότητος πᾶν ὅτις ἄλλες.

Ὁ Μάνεσης ἀσχολήθηκε ἐπίσης διεξοδικὰ καὶ μὲ τὴ σχέση πολίτη πρὸς ἀλλοδαπό, ὅχι μόνον ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ κοινοτικοῦ δικαίου κατὰ τὸ μεταβατικὸ στάδιο πρὸς τὴν ὀψέποτε εὐρωπαϊκὴ ἰθαγένεια, ἀλλὰ καὶ μέσα ἀπὸ τὶς διεργασίες πού ὠθοῦν τὸν ἀλλοδαπό, ἐφόσον τὸ ἐπιθυμεῖ, νὰ ἐντάσσεται στὸ κοινωνικὸ καὶ τὸ ἐθνικὸ σύνολο. Οἱ ἀπόψεις του θυμίζουν τὴν σπουδαία ἐκείνη παρατήρηση τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, στὴ Συνδιάσκεψη τῆς Εἰρήνης στὸ Παρίσι τὸ 1919, ὅπου οἱ μετέχοντες ἀναζητοῦσαν ἀσφαλῆ κριτήρια γιὰ τὴν ἐθνότητα (μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ ἀναφέρεται στὴν ἰθαγένεια). "Ἐλεγε λοιπὸν σχετικὰ ὁ Βενιζέλος, ὅτι «ὁ μοναδικὸς ἀλάνθαστος παράγων εἶναι ἡ ἐθνικὴ συνειδήσις, δηλαδή ἡ ἐσκεμμένη θέλησις τῶν ἀτόμων ὅπως καθορίσουν τὴν τύχην των καὶ ἀποφασίσουν εἰς ποίαν ἐθνικὴν οἰκογένειαν ἐπιθυμοῦν νὰ ἀνήκουν»¹⁴. Οἱ σύγχρονες ἐξελίξεις ὁδηγοῦν ἐξ ἄλλου καὶ στὴν ἀμφισβήτηση τῆς ἱστορικότητος τῶν μειονοτήτων, οἱ ὁποῖες ἀντιμετωπίζονται τώρα πιά ἀπὸ τὸ διεθνὲς δίκαιο μὲ ἄλλα δεδομένα.

Στὰ φοιτητικὰ μας χρόνια μαθαίναμε ἀπὸ στήθους γιὰ τὶς ἐξετάσεις τὸν ὅρισμό τοῦ ἐδάφους πού ἔδινε ὁ Hans Kelsen στὴν «Καθαρὰ θεωρία τοῦ δικαίου». Κατὰ τὸν Kelsen, τὸ ἔδαφος τοῦ κράτους ὀρίζεται μὲ ἓνα καὶ μόνον τρόπο: εἶναι ἡ περιοχὴ χωρικῆς ἰσχύος τῆς κρατικῆς ἐννόμου τάξεως. Ἀλλὰ στὴν ἐποχὴ μας, ἡ παγκοσμιοποίηση, τὰ δίκτυα, οἱ σύνθετες δραστηριότητες κρατῶν, διεθνῶν ὀργανισμῶν καὶ ἰδιωτικῶν συμφερόντων ἀνατρέπουν τὴν ἱεραρχία μεταξὺ κέντρου καὶ περιφέρειας καὶ εὐνοοῦν τὴν λεγόμενη ἀπο-ἐδαφικοποίηση. Ὁ χῶρος ἀποκτᾷ ἄλλη ὑπόσταση καὶ γιὰ τὸν νομικό.

Παρατηρεῖται δὲ ἀναπροσαρμογὴ τῶν σχέσεων χώρου καὶ χρόνου. Ὁ Emile Durkheim ἐδίδασκε ὅτι ἡ κατανομὴ τῶν χώρων πού καταλαμβάνει ὁ καθένας, εἴτε κράτος εἴτε ἰδιώτης, ἀποτελεῖ βασικὴ τεχνικὴ ἀποφυγῆς τῶν συγκρούσεων.

Καὶ δὲν εἶναι μόνον ἡ θεσμοποιημένη ἐλεύθερη κυκλοφορία τῶν προσώπων ἣ οἱ μετανάστες "χωρὶς χαρτιά", πού ἀποκαλύπτουν, σὲ καιρὸ εἰρήνης, τὸν σχετικὸ χαρακτήρα τῶν συνόρων. Ἐφόσον λοιπὸν δὲν διευκρινίζονται οἱ χῶροι δράσης διεθνῶς, πρέπει νὰ ἐτοιμασθοῦμε νὰ ἀντιμετωπίσουμε νέες μορφές συγκρούσεων. Ἡ

14. Ἐλευθέριος Βενιζέλος, *Πολιτικά Ὑποθῆκαι*, Ἐπιμέλεια Σ. Ἰ. Στεφάνου 1969, Τόμος Β', σελ. 1999, πρβλ. Ἐμμανουὴλ Ρούκουνα, *Ἐξωτερικὴ Πολιτικὴ 1914-23*, Ἀθήνα 1983, σελ. 307.

σχετικότητα επιβεβαιώνεται και με την προβολική διεκδίκηση, ἐλλείπει διεθνῶν κανόνων, τῆς ἰσχύος καὶ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ἐσωτερικοῦ δικαίου τῶν κρατῶν ἢ γιὰ νὰ κυριολεκτοῦμε, μερικῶν πολὺ μεγάλων δυνάμεων, πέραν τῶν κρατικῶν συνόρων.

Κατὰ τὸν 16ο αἰῶνα, ὁ Ἐδουάρδος 6ος τῆς Ἀγγλίας ἐπέμενε ὥστε τὸ προσευχητᾶριο ποὺ εἶχε ἐκδοθεῖ μὲ δική του φροντίδα στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα, νὰ διαβάζεται κατὰ τὴ θεία λειτουργία σὲ ὅλες τὶς πρεσβεῖες τῆς Ἀγγλίας στὴν ἀλλοδαπή. Ἀλλὰ ὁ Κάρολος 5ος δὲν ἦταν διατεθειμένος νὰ δεχθεῖ τέτοια αἵρετικὴ συμπεριφορά στὴν Αὐλὴ του¹⁵. Ἔτσι, ἐφευρέθηκε ἡ ἐξωεδαφικότητα (*extraterritoriality*) τῶν πρεσβειῶν. Στὶς μέρες μας, βέβαια, οἱ πρεσβεῖες δὲν ἔχουν αὐτὸν τὸν χαρακτήρα, διότι τὸ ἀπαρβίαστο συνδέεται περισσότερο πρὸς τὶς λειτουργικὲς ἀρμοδιότητές τους. Ἡ ἐξωεδαφικότητα εἶναι χρήσιμη, λόγου χάρη γιὰ τὴν καταπολέμηση τοῦ κοινοῦ ἐγκλήματος καὶ τῆς τρομοκρατίας, ἀλλὰ στὶς διεθνεῖς οἰκονομικὲς σχέσεις ἔχει πάρει διαστάσεις νομικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ καὶ προκαλεῖ συνεχεῖς ἀντιπαραθέσεις, ἐλλείπει σχετικῶν κανόνων τοῦ διεθνοῦς δικαίου.

Πολιτικοὶ ἐπιστήμονες, κοινωνιολόγοι, νομικοὶ καὶ ἄλλοι, συνεχῶς προσπαθοῦν νὰ ἀναλύσουν τὶς κρίσεις ποὺ προκαλοῦν τὶς δονήσεις στὸ σύγχρονο κράτος καὶ κατὰ προέκταση στὴ διεθνή ὑπόστασή του. Καὶ εἶναι ἀλήθεια πὼς ἡ φροντίδα αὕτη, ὅπως συμβαίνει μὲ ὅλους τοὺς προβληματισμούς μας γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸν κόσμο, στὸν ὁποῖο ζοῦμε, θυμίζει τοὺς στίχους τοῦ T. S. Eliot, ποὺ μεταφράζω:

δὲν πρέπει νὰ σταματήσουμε τὴν ἀναζήτηση.
ἀκόμη καὶ ἂν στὸ τέλος τῆς περιπλάνησής μας
θὰ φθάσουμε ἐκεῖ ποὺ ξεκινήσαμε,
διαπιστώνοντας ὅμως,
πὼς αὐτὸ τὸ ξεκίνημα εἶναι ἐντελῶς νέο γιὰ μᾶς

Little Gidding, *Four Sonnets*

Κυρίες καὶ Κύριοι,

Ὁ Ἀριστόβουλος Μάνεσης ὑπῆρξε καὶ συνιδρυτὴς τοῦ Γραφείου Διεθνῶν καὶ Συνταγματικῶν Θεσμῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Μὲ μεγάλη φροντίδα εἶχε κοιντάξει, διορθώσει, τροποποιήσει τὴν σχετικὴ πρόταση πρὸς τὴν Ὀλομέλεια καὶ εἶχε ἐπιμείνει γιὰ τὴν ὑλοποίηση τῆς σχετικῆς ἀποφάσεως. Μετὰ τὴν ἱδρυση τοῦ Γρα-

15. G. J. Ruggie, "Territoriality and beyond: problematizing modernity in international relations", in *International Organization*, 1993, σελ. 139-174, σελ. 165. Βλ. Ἐπίσης τὸ κλασικὸ ἔργο τῆς Adda Bozeman, *Politics and Culture in International History*, Princeton N. J. 1960, ἰδίως σελ. 165 ἐπ.

φείου εισηγεῖτο καὶ παρακολουθοῦσε ἀπὸ κοντὰ τὰ ἐρευνητικὰ προγράμματα, ἔδινε συμβουλὲς καὶ ὁδηγίες καὶ μὲ κάθε τρόπο ἐνίσχυε τὴν ὁμάδα τῶν νέων ἐκλεκτῶν ἐρευνητῶν καὶ ἐπιστημονικῶν συνεργατῶν τοῦ Γραφείου μας. Δὲν ἔλειψε ποτὲ ἀπὸ τὶς συναντήσεις καὶ θυμοῦμαι, ὅτι μόνο μία φορά, πού χωρὶς προηγούμενη συνεννόηση εἴχαμε σκεφθεῖ νὰ προσδιορίσουμε σύσκεψη γιὰ κάποια ἡμέρα, μὲ ἐπετίμησε λέγοντας: «Μὰ δὲν ξέρεις ὅτι ἐκείνη τὴν ἡμέρα δίνει ρεσιτὰλ πιάνου ἡ Μαίρη»;

Κυρία Μαίρη Μάνεση,

Ὁ Ἀριστόβουλος μᾶς ἐμπνέει καὶ τὸν ἀγαποῦμε. Ὁχι μόνο γι' ἀπόψε.